

Vrouw van de goden

Een contextuele analyse van het Trokosi gebruik in Ghana

7 juli 2011

Woord aantal: 6434

Oriëntatiemodule Religie

Docenten: Peter van Rooden, Julie McBrien, Alex Strating

Inleiding

Er heerst een wijdverspreid misverstand dat slavernij niet langer bestaat, dat het een fenomeen uit het verleden is. Dit is echter niet het geval. Hoewel de meeste landen slavernij afgeschaft hebben en dit strafbaar is, bestaan er over de hele wereld nog talloze vormen van moderne slavernij zoals seksuele dienstbaarheid, mensenhandel, dwangarbeid, kinderarbeid en bondage (Bilyeu 1999: 457).

Trokosi is zo een moderne vorm van slavernij. Jonge maagdelijke meisjes worden weggevoerd aan tempels ter boetedoening van een misdaad of om een periode van onheil te beëindigen. De Ewe in de Volta Regio in Ghana is een volk dat *Trokosi* uitoefent, maar ook elders, in Benin en Togo komt het voor. In 1994 kreeg *Trokosi* een plaats in het publieke debat. Burgers, de Ghanese overheid, NGO's en missionarissen typeerden het gebruik als slavernij en als een duidelijke schending van mensenrechten (De Witte 2008: 311, 312)

Als lid van de Verenigde Naties is Ghana verplicht zich te houden aan internationale verdragen zoals de 'Universele Verklaring van de Rechten van de Mens'¹ en het 'Verdrag Inzake de Rechten van het Kind'². Ghana verbiedt in haar eigen grondwet expliciet alle vormen van slavernij en gedwongen arbeid. In 1998 is een nieuwe beschikking aan het Crimineel Strafboek van 1960 toegevoegd dat alle vormen van 'ritual and customary servitude', met nadruk op seksuele slavernij, verbiedt (Bilyeu 1999: 500).

Het *Trokosi* gebruik is een vorm van slavernij, maar de Ewe verwerpen deze typering. Zij zien de *Trokosi* als de vrouw van de goden en niet als slaaf. Uitheemse (religieuze) gebruiken en geloven zijn vanuit een Westerse visie vaak niet te verklaren, noch te begrijpen. Vanuit het Westerse uitgangspunt dat mensenrechten universeel zijn en culturele en religieuze tradities en gebruiken overstijgt, zou *Trokosi* een duidelijke schending van mensenrechten zijn. Dit biedt echter geen verklaring voor (de functies van) het gebruik en de instandhouding ervan.

De academische wereld geeft veel ontoereikende verklaringen voor culturele en religieuze fenomenen en gebruiken. Binnen de antropologie, sociologie en psychologie spreekt men over 'primitieve' religies of samenlevingen. Religies, magie en bijkomende fenomenen, gebruiken en geloven worden veelal getypeerd als animistisch en irrationeel of bijgelovig en gezien binnen wat een 'primitieve mentaliteit' genoemd wordt (Evans-Pritchard

---

¹ Universal Declaration of Human Rights, 10 december 1948. United Nations. <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=dut> (02/06/2011).

² Convention on the Rights of the Child. United Nations. <http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm> (02/06/2011).

1965: 3). In *Theories of Primitive Religions* (1965) bekritiseert Edward Evans-Pritchard deze etnocentrische benadering van religies en magie. Hij stelt dat zonder grondige kennis en begrip van het systeem van ideeën waarvan gebruiken, religies en magie onderdeel zijn, de betekenis niet begrepen kan worden. Zij moeten altijd binnen de context bestudeerd en beoordeeld worden en niet vanuit de eigen (Westerse) moralistische noties (ibid.: 4, 7). *Trokosi* moet bekeken worden vanuit de ervaring en beschrijving van de Ewe's, met een *emic* visie op *Trokosi*. De *emic* visie wordt veelal geassocieerd met het cultureel relativisme dat stelt dat elke cultuur en samenleving anders is en zijn eigen 'inner logic' heeft. Wat als moreel goed of slecht gezien wordt, is relatief aan cultuur en moet binnen de normen en waarden van de eigen cultuur beoordeeld worden. Maar dit betekent niet dat er geen verschil te onderscheiden is tussen goed en fout, moreel of immoreel (Eriksen 2001: 7, 36).

Dit paper richt zicht voornamelijk op het *Trokosi* gebruik onder de Ewe en zal specifiek ingaan op de context waarin *Trokosi* geaccepteerd is en onderdeel is van de Afrikaanse Traditionele Religie. Er zal gekeken worden naar het debat tussen de verschillende partijen dat in essentie gaat over wat goed is en wat slecht: tussen universele mensenrechten en het cultureel relativisme. Centraal in dit paper staat de vraag: *welke normen en waarden en sociale en religieuze structuren liggen ten grondslag aan het ontstaan, de ontwikkeling en het voortbestaan van het controversiële Trokosi gebruik?*

Trokosi

Trokosi is een eeuwenoud religieus gebruik in Ghana. Jonge vrouwelijke maagden, doorgaans meisjes vanaf acht tot twintig jaar oud, (maar soms pas twee jaar oud) worden door hun familie geselecteerd, aan traditionele tempels weggegeven en gedwongen als slaven de goden te dienen door middel van seksuele, agrarische en huishoudelijke diensten (NRC 2004: 415, 416). *Trokosi* of tempelslavernij is hiermee een hierodulische³ vorm van slavernij omdat het meerdere vormen van slavernij combineert. De meisjes krijgen vaak geen toegang tot onderwijs, medische behandeling en voldoende voedsel (Ameh 2002: 71).

Families geven hun dochters weg ter boetedoening voor 'misdaden' die een ander lid van de familie, meestal een man, begaan zou hebben. Het gebruik functioneert als een systeem van (traditionele) rechtshandhaving (Bilyeu 1999:489). De meisjes worden ook weggegeven in perioden van onheil en tegenslag die hiermee ten einde zou komen. *Trokosi*'s blijven, afhankelijk van de reden waarom zij de goden moeten dienen, minimaal drie jaar, maar soms hun hele leven in dienst van de tempel. De misdaden die een familielid begaan zou hebben, lopen zeer uiteen: van moord, roddelen, stelen tot het beledigen van of kwaadspeken over de goden of geesten. Het onheil of de tegenspoed van een familie zijn divers en kunnen ziekte, een slechte oogst of het overlijden van een familielid zijn (Bilyeu 1999: 471).

De *Trokosi*, het meisje, wordt aan de tempel weggegeven om te 'trouwen' met de goden. Zij wordt een 'wife of the gods'. In de praktijk 'trouwt' een meisje echter met de tempelpriester die de plaatsbekleder is van de goden. Binnen deze huwelijksrelatie tussen de *Trokosi* en de tempelpriester, wordt een seksuele 'relatie' als normaal beschouwd, hoewel de Ewe de *Trokosi* altijd zien als de vrouw van de goden en niet van de priester.

De families die het *Trokosi* gebruik handhaven zijn er volledig van overtuigd dat de goden wraak zullen nemen op de familie of zelfs op de hele gemeenschap, en dat rampspoed in de vorm van armoede, ziekte of dood zal voltrekken als zij geen maagdelijk meisje aan de tempel geven.⁴ (Aird 2000: 3).

The Deity punished the family in the form of a curse until the family came to atone for the crime. By giving a girl to the deity, the family seals the hole so that no more curses can pass through (Gillespie 2002: 5).

---

³ Door de Anti Slavery organisatie 'hierodulisch' getypeerd vanwege de combinatie van meerdere vormen van slavernij. Hierna overgenomen in literatuur en in het *Trokosi* Woordenboek. Hierodulic slavery: http://www.Trokosidictionary.com/Trokosi_dictionary_g-q (03/05/2011).

⁴ The chosen ones: Slavery in the name of god. The Independent. 26 Oktober 2006. (03/05/2011).

De familie rapporteert misdaden in de meeste gevallen dan ook vrijwillig aan de tempel om boete te doen voor de zonde.

Trokosi is erfelijk: de kinderen van de priester die de *Trokosi* baart zijn automatisch in slavendienst en worden *Trokosiviwo* genoemd (Aird 2000: 3). Gemiddeld hebben de tempelpriesters twee of meer *Trokosi*'s, die gemiddeld twee of drie kinderen van hun priester krijgen (Bilyeu 1999: 472). Bij ernstige misdaden, zoals moord, moeten families generaties lang maagdelijke meisjes offeren aan de tempels. Mocht een *Trokosi* overlijden dan neemt een andere maagd uit de familie haar plaats in (Miers 2000: 739).

Trokosi is een Ewe woord, dat etymologisch bestaat uit twee woorden: 'tro' en 'kosi'. 'Tro' wordt vertaald als god of fetisj, en 'kosi' als echtgenote, slaaf of maagd. *Trokosi* kan zo vertaald worden als 'vrouw van de goden', 'slaaf van de goden' of 'fetisjslaaf' (Quashiga 1998: 195). De vertaling van het Ewe woord *Trokosi* is inherent politiek van aard. Vooral de vertaling van 'kosi' naar slaaf, is problematisch. Het Ewe's begrip van het woord 'slavernij' heeft namelijk andere connotaties. De taal van de Ewe omlijnt namelijk geen strikte hiërarchie. Binaire opposities zoals ondergeschikt en superior, bezit en eigenaar, master-slave, zoals dit door het Westen getypeerd wordt, komen in de Ewe taal niet voor (Rosenthal 1998: 133; Grosz-Ngate 1997: 189, 190). Er is in de Ewe taal geen woord voor 'master' of eigenaar, voor een vrij persoon die recht heeft op de diensten van een slaaf. Zo'n persoon wordt simpelweg de *afeto*, de 'vader van het huis' of *afeno* de 'moeder van het huis' genoemd.

Ook Evans-Pritchard (in kritiek op missionarissen) ziet gevaar in het niet, of verkeerd begrijpen van taal. Hij stelt dat taal altijd binnen de context van instituties, gewoontes, normen en waarden begrepen moet worden: 'Native and missionary are using the same words but the connotations are different, they carry different loads of meaning (Evans-Pritchard 1965: 7). Vooral de Westerse associaties met 'slaaf' in combinatie met 'fetisj' maakt de term fetisjslaaf een effectieve, maar ook controversiële term.

Leven in voorspoed: de Ewe

Trokosi komt vooral voor onder de Ewe in de Volta Regio in Zuid-Oost Ghana, in de volksmond wordt ook wel Zuidelijk Eweland genoemd. De regio bestaat uit gedecentraliseerde autonome Ewe staten die functioneren binnen de lokale overheidsstructuur

van Ghana⁵. Hoewel de staten autonoom zijn, staan de Ewe bekend voor hun eenheid als één volk. Deze eenheid komt voort uit hun gedeelde geschiedenis, taal en sociale, politieke en religieuze normen, waarden en instituties. Patrilineaire afstamming is een van de belangrijkste principes van de sociale organisatie onder de Ewe. Een verwantschapsgroep bestaat uit een ruime kring van verwanten, die hun genealogie traceren naar dezelfde mannelijke voorouder (Ameh 2002: 161).

De Ewe kennen twee traditionele autoriteiten: de *mantsemei* (chiefs) en de *wulomei* (priesters). De traditionele autoriteiten zijn de conservatoren, de hoeders van traditionele geloven en gebruiken die van generatie op generatie worden doorgegeven. Zij zijn de belichaming van hun onderdanen: ze oefenen politieke, religieuze en spirituele macht uit over de gemeenschap en representeren belangen met een grote nadruk op de religieuze en spirituele orde en harmonie in de gemeenschap⁶.

In de Ewe kosmologie, die hun visie op het leven vormt, bestaat de wereld uit de levenden en de doden, het natuurlijke en het bovennatuurlijke, het fysieke (materiële) en het spirituele. Binnen deze holistische visie zijn de materiële en spirituele wereld intrinsiek verbonden en wederzijds afhankelijk van elkaar. Ze kunnen niet los van elkaar gezien worden. Alles heeft een spiritueel aspect dat vertegenwoordigd wordt door zijn eigen ritueel (*voduwo*). Zo zijn er oorlogs-, vruchtbaarheids-, beschermings-, genees- en voorspoedituelen (Bilyeu 1999: 469; Ameh 2002: 149). De Ewe geloven dat er bovennatuurlijke, spirituele krachten op aarde gezeteld zijn die de bron zijn van gerechtigheid en die macht hebben over leven en dood. De goden zijn de belichaming van zedigheid en houden toezicht over moreel gedrag op aarde. De goden zijn in deze capaciteit direct betrokken in het dagelijkse leven van de Ewe. Zij gaan op zoek naar waarheid en gerechtigheid wanneer er misdaden begaan zijn, wanneer er conflicten zijn, men niet eerlijk is of de goden beledigd heeft. Als iemand in de gemeenschap een misdaad begaan heeft en de verantwoordelijke dader niet naar voren komt om bestraft te worden, dan is er het gevaar dat de goden andere, onschuldige leden van de familie of clan zullen straffen (ibid.: 150).

Een moreel leven leiden volgens de 'morele code', zal resulteren in de goede dingen in het leven: fysieke gezondheid, een goede oogst, vruchtbaarheid, materiële welvaart en algemene voorspoed. De Ewe noemen dit *fafa* of *dagbe*: 'vrede' of 'leven in voorspoed' (ibid.: 150). Een tekort aan *fafa* moet onderzocht worden om de oorzaak te achterhalen en de

---

⁵ Van de officiële website van Ghana's overheid over de Volta regio: http://www.ghana.gov.gh/index.php?option=com_content&view=article&id=1212:introduction&catid=40:volta&Itemid=192 (02/05/2011).

⁶ ibid.

‘schuldige’ aan te wijzen. Door rituelen of opofferingen zal verzoening met de goden gezocht worden om zo de relatie tussen de goden en mensen te herstellen en een welvarend leven in de samenleving te garanderen (ibid.: 150). De Ewe zijn derhalve zeer betrokken bij het gedrag van alle leden van de clan: hun levens zijn door verwantschap en gedeelde waarden onderling sterk verbonden. Collectieve verantwoordelijkheid staat centraal in het sociale systeem van de Ewe, dat terug te zien is in de vorm van sociale controle. Elk lid van de clan heeft het recht andere leden te beoordelen op hun gedrag en hen te houden aan de plichten die zij hebben (ibid.: 162). *Trokosi* is onderdeel van een ‘system of thought’ dat niet los gezien kan worden van hun holistische visie op het leven, de morele code waarnaar de Ewe leven of hun relatie met de goden en de spirituele wereld (Evans-Pritchard 1965: 111).

Behalve dat *Trokosi* vooral onder de Ewe’s in de Volta Regio in Ghana voortkomt, is er weinig informatie in de literatuur te vinden over status en klasse van deze families. Wel komt *Trokosi* voornamelijk voor in ‘remote, inaccessible places’ en onder ‘the poorest and least developed parts of Ghana’ (Bilyeu 1999: 467). Opvallend is dat het zelden voorkomt dat meisjes van hoogopgeleide families of verwanten van belangrijke leden van de tempels *Trokosi*’s worden (Feature: 2005).

King’s initiates: ontstaan en kritiek

Het ontstaan van het *Trokosi* gebruik kan niet getraceerd worden naar een specifieke datum, (NRC 2004: 416, Bilyeu 1999: 472) maar gangbare aannames plaatsen het ontstaan rond de zestiende eeuw, tijdens de migratie van de etnische Ewe groep van Ketu in Benin naar het westen (Robson 2006,⁷). Het *Trokosi* gebruik is ontstaan in een periode waarin de traditionele religie en praxis domineerden.

De ‘ontdekking’ van *Trokosi* in Ghana in 1994 heeft veel stof doen opwaaien. Dat *Trokosi* toen pas onder de publieke aandacht kwam heeft veel te maken met de geïsoleerde en heimelijke geaardheid van rituelen en gebruiken van de traditionele religies, die door de tempelpriesters in stand worden gehouden. De Ghanese regering, evenals media en buitenlandse overheden reageerden geschokt op de berichten over de vermeende slechte behandeling en misbruik van de *Trokosi*’s. De media-aandacht en de hevige kritiek vanuit de

---

⁷ Ewe History. History Highlights of early Ewe. Prof. D. E. K. Amenumey, Department of History - University of Cape Coast – Ghana. <http://www.ceanaonline.org/sections/ewehistory.html>. (02/05/2011).

internationale gemeenschap zette grote druk op de Ghanese overheid om het gebruik te verbieden en uitoefenaars ervan te bestraffen.

Sinds het verbod op *Trokosi* en andere vormen van slavernij en rituele dienstbaarheid in 1998 wordt binnen het mensenrechtendiscours de term fetisjslaaf door mensenrechtenorganisaties (NGO's), media en zelfs overheden gebruikt om *Trokosi* te typeren. De grootste anti-*Trokosi* organisatie, het christelijke International Needs Ghana (ING) typeert *Trokosi* als volgt: 'obnoxious, inhumane [practice] that contravenes human rights laws, and must be stopped' (ING 1998: 31). De belangrijkste taak van het ING is het bevrijden van *Trokosi*'s uit tempels en hun re-integratie in de samenleving. Het ING zegt wel het nut in te zien die boetedoening heeft voor individuen en veroordeelt niet de traditie van vergiffenis vragen aan de goden. De organisatie dringt niet de eigen normen en waarden op aan de priesters, maar probeert eerder van binnenuit verandering te verwezenlijken: 'We believe that a change that emanates from within would be more permanent' (UNFPA 2007: 88).

In de beschrijving van *Trokosi* worden vele Westerse noties gebruikt. Niet alleen overheden en de media, maar ook de Westerse academische wereld oordelen veelal moralistisch over *Trokosi* en de groepen die dit gebruik in stand houden. Vele trachten een verklaring te geven voor de instandhouding van het gebruik. Over de originele functies of doelen van *Trokosi* bestaan uiteenlopende visies. Zo is *Trokosi* volgens Bilyeu (1999) nagenoeg altijd een negatief gebruik geweest omdat het ontstond als oorlogsritueel. Krijgers offerden jonge vrouwen in de 15^e en 16^e eeuw tijdens oorlogen op aan de goden in ruil voor de overwinning en een veilige thuiskomst. Vele vereerden de tempelpriesters omdat zij geloofden dat zij direct met de oorlogsgoden konden praten. Goden met bijzonder veel invloed in de geestenwereld die bovendien in staat waren over leven en dood te beslissen (Bilyeu 1999: 470; Aird 2000: 1).

Quashigah (1998, 1999) daarentegen stelt dat een *Trokosi* worden oorspronkelijk gezien werd als positief, maar dat het door de jaren heen is gereduceerd in en vertekend als een afschrikwekkend gebruik. Volgens Quashigah was het *Trokosi* gebruik een systeem waarin meisjes naar tempels gestuurd werden, net zoals in katholieke samenlevingen meisjes naar nonnenkloosters gestuurd werden (Quashigah 1999: 602, 603). De Ewe geloofden dat zonder vrouwen geen samenleving of gemeenschap vooruit kon gaan en dus creëerden zij centra om jonge meisjes op te leiden in onder ander dansen, het opvoeden van kinderen, beroepen, muziek en poëzie (Quashigah 1998: 195-197). Dit geloof was geworteld in cultuur en waarden van de Ewe. God zou uit de samenleving verdwijnen als rechtgeschapen mannen

ontbreken. De *Trokosi* was een middel om een samenleving te creëren gegrond op religieuze waarden en de beste manier om deze waarden over te brengen waren in de ogen van de Ewe de moeders (ibid.: 196). Zo was het dus niet een negatief gebruik, maar een gebruik dat als doel had jonge meisjes te trainen. Deze zouden een klasse van traditionele vrouwen vormen om moeders en vrouwen van de elite in de maatschappij te worden: van filosofen, koningen en profeten (Quashigah 1999: 603). In de huidige, vervalste vorm representeert het volgens Quashigah een systeem dat doordrongen is van ontucht, immoraliteit en de systematische kleinering van de zedelijkheid van de vrouw. Hierdoor is *Trokosi* nu het tegengestelde van wat het oorspronkelijk behelsde (ibid.: 603).

Ook Bilyeu stelt dat het gebruik in de loop der tijd is veranderd. Volgens Bilyeu was het tot aan de 18^e eeuw gebruikelijk om vee, geld of drank aan de tempel te geven als offer voor de goden in tijden van ongeluk of als boetedoening. Het gebruik veranderde doordat de traditionele priesters geloofden dat alleen het offeren van meisjes de goden kon pacificeren. Hiernaast stelt Bilyeu dat het ook een economische reden gehad kan hebben. Het weggeven van een dochter aan de tempel was voor veel families namelijk goedkoper dan het weggeven van een koe. Bovendien had dit ook de voorkeur van de tempelpriesters, diegene die het dichtst bij de goden staan waardoor de kans op verzoening groter was (Bilyeu 1999: 471, 472).

Sinds het gebruik verboden is, is er nog geen priester vervolgd (NRC 2004: 415). Het bestaan van *Trokosi* is ondertussen een publiekelijk bekend feit, de spirituele kennis van de *Trokosi* priesters blijft echter geheim, niet algemeen toegankelijk, en bovendien niet openlijk gewaardeerd in publieke sferen (De Witte 2002: 318). Een andere reden is dat het lastig is om de wet uit te voeren omdat velen nog steeds geloven dat de tempels bewoond worden door de geesten van de doden en dat het beledigen van de priesters groot onheil zal brengen⁸. *Trokosi* tempels en priesters worden hierdoor niet aan de autoriteiten gerapporteerd en blijven onzichtbaar. Hoewel Ghana internationale verdragen en verklaringen heeft ondertekend die de rechten van de mens beschermen en in haar eigen nationale wetten (seksuele) slavernij verbiedt, lijken effectieve oplossingen en mechanismen om *Trokosi* te verbannen en de wetten te bekrachtigen te ontbreken (Bilyeu 1999: 477).

Priesters die voorstander zijn van *Trokosi* zien het gebruik als een effectieve manier om ervoor te zorgen dat mensen de gemeenschapsnormen, de 'morele code' niet overtreden. Ze zien de *Trokosi's* als de link tussen de goden en familie, en als rolmodellen die hun gehele familie van wraak redden. Paradoxaal dienen de *Trokosi's* tevens als een afschrikwekkend

---

⁸ The chosen ones: Slavery in the name of god. The Independent. 26 Oktober 2006. (03/05/2011).

voorbeeld voor de gevolgen van het begaan van een misdaad (Aird 2000: 3). Sommige priesters vrezen dat de afschaffing van het *Trokosi* systeem hun religie zal verwoesten. Andere priesters waarschuwen dat zij niet verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor de vreselijke gevolgen die het zal hebben voor de gemeenschap als zij niet langer meisjes als offers zullen ontvangen. (Bilyeu 1999: 474, 475). Een tegenargument is dat *Trokosi* als instrument van misdaadcontrole klaarblijkelijk niet functioneert; men blijft immers misdaden begaan en meisjes worden nog steeds opgeofferd aan de tempels.

Zijn alle mensen en culturen naar één maatstaf te meten, of moet per cultuur gekeken worden naar het systeem waarvan gebruiken zoals *Trokosi* onderdeel zijn? De verschillende visies op *Trokosi* komen voort uit een verschil in wereldbeeld. Het essentiële verschil in discours en de typering van *Trokosi* als enerzijds een traditie met waardevolle functies en anderzijds als een afschrikwekkende schending van universele mensenrechten, is veelzeggend over de eigen normen en waarden en noties van moraliteit die hierbij een belangrijke rol spelen. *Trokosi* moet zoals alle andere gebruiken en rituelen van de Ewe, binnen het complete systeem van religie en sociale structuur van de Ewe bekeken en beoordeeld worden, niet als een geïsoleerd fenomeen (Evans-Pritchard 1965: 112). Religie en gebruiken hebben volgens Evans-Pritchard namelijk altijd een functionele relatie tot alle andere aspecten van een cultuur of groep: ethische, sociale, economische, juridische en wetenschappelijke. *Trokosi* moet binnen de context van de complete cultuur en samenleving van de Ewe gezet worden, binnen hun relatie tot de andere delen en in een coherent systeem die enkel betekenisvol kan zijn in relatie tot de andere delen (ibid.: 112). Het *Trokosi* gebruik is betekenisvol in de zin dat het in een relatie staat met het geloof in de goden, met de holistische visie van de Ewe en het bewaken en in stand houden van harmonie in de samenleving.

Om uitheemse en vreemde culturen en gebruiken te kunnen begrijpen, moet er volgens Evans-Pritchard niet (alleen) gekeken worden naar een verklaring voor geloof, in dit geval waarom de Ewe's geloven in de goden en geesten. Dit veronderstelt namelijk dat de geesten en goden geen realiteit, maar een inbeelding van de Ewe zijn (ibid.: 121). Enkel zoeken naar sociologische, economische, historische, biologische of psychologische oorzaken voor het voortbestaan van *Trokosi* gaat voorbij aan het fundamentele geloof van de Ewe in geesten en goden. Een ongelovige zal met theorie en dataverzameling de 'illusie' van het geloof in geesten en goden proberen te verklaren. Een Ewe zal zichzelf deze vragen nooit stellen, immers, ergens in geloven maakt deze vragen onnodig en onlogisch. Het zijn geen illusies of inbeeldingen, het is een realiteit. Een emic visie op geloof zal niet 'de illusie' proberen te verklaren, maar proberen te begrijpen hoe men de realiteit ervaart. Het bestudeert de

relationele aspecten tussen geloof en de gelovige; tussen geloof en rituelen en gebruiken; tussen geloof en de samenleving, instituties, normen en waarden en sociale structuren (ibid.: 121).

Het ideaal rondom het *Trokosi* gebruik is volgens de meeste commentatoren veranderd en vertekend in een gebruik dat jonge meisjes uitbuit. Anderzijds blijft het offeren van maagdelijke meisjes voor de Ewe en tempelpriesters een belangrijk onderdeel van rechtshandhaving, noodzakelijk voor hun relatie met de goden en de balans van het goede en zedelijke in de samenleving.

Traditionele religie in Afrika

De traditionele religies, bijeengebracht onder de verzamelnaam Afrikaanse Traditionele Religie (ATR) is de oudste religie van Ghana en een van de drie hoofdreligies naast het Christendom en de Islam (NRC 2004: 412). Aspecten van ATR zijn in Ghana tevens onderdeel van het Christendom en de Islam, waardoor ATR op een onbewust niveau ook beoefend worden door Ghanezen die geen ATR aanhanger zijn. Het is het geloofssysteem onderliggend aan de Ghanese cultuur en kan omschreven worden als de spirituele substructuur (NRC 2004: 412).

Binnen de Afrikaanse Traditionele Religie die onder andere uitgeoefend wordt door de Ewe, is het geloof dat de goden alle aspecten van het dagelijks leven beïnvloeden vanaf de geboorte tot aan de dood (Quashiga 1998: 194). De Almachtige God, *Onyame* houdt toezicht over de ‘lagere’ geesten en goden die God gecreëerd zou hebben om te bemiddelen tussen Hem en de mensen. Deze zijn onderverdeeld in ‘natuur-geestgoden’, de *abosom*, en de geesten van de voorouders, de *nananom* (Krampah 1977: 24). De lagere geesten en goden zijn erg belangrijk omdat deze controle hebben over de zaken op aarde⁹, waaronder natuurlijke fenomenen als onweer, bergen, rivieren en regen¹⁰. De goden participeren direct in menselijke zaken en bemiddelen door het geven van bescherming of het straffen van de schuldigen. Zij functioneren als de ‘gidsen’ en bewakers van de moraal en moreel gedrag op aarde (ibid.: 24; Bilyeu 1999: 469). Deze goden en geesten zijn gezeteld op aarde in objecten en tempels en kunnen benaderd worden door mediums, waaronder tempelpriesters (Aird 2000: 1).

---

⁹ African Traditional Religion: http://Trokosidictionary.com/Trokosi_dictionary_a-f (04/05/2011).

¹⁰ ibid.: ATR.

Het polytheïstisch karakter van de ATR is terug te zien in de vele rituelen (*voduwo*) ter verering van die goden. De geesten en goden kunnen behulpzaam zijn wanneer men deze op de juiste wijze vereert, maar tegelijkertijd wraakzuchtig wanneer zij worden beledigd, niet op de juiste wijze vereerd of beloond worden voor hun inzet (Bilyeu 1999: 469). Met een beloning laat men zijn dankbaarheid zien voor de hulp, zegening of het geluk dat de goden en geesten gebracht hebben (ibid.: 469).

De verering van goden is een oorzaak-gevolg relatie tussen moreel handelen en beloning of immoreel handelen en tegenspoed. Dit komt voort uit de 'natural moralistic nature' van Ghanezen, te herleiden naar folklore en geïnternaliseerd in de Ghanese cultuur (ibid.: 469). De folklore bestaat uit verhalen die Ghanezen leren dat kwaad voortkomt uit kwaad en het goede voortkomt uit het goede. Zodoende proberen Ghanezen de balans, de harmonie tussen de materiële en immateriële, spirituele wereld te bewaken. Als er disharmonie is en het kwaad het overwicht heeft, moet de balans hersteld worden door middel van boetedoening en opoffering (ibid.: 469). *Trokosi* is een manier om de balans te herstellen. Alleen met de opoffering van een maagdelijk meisje kan de 'vloek' die voorkomt uit een onbalans opgeheven worden.

Priesters worden binnen de ATR hoog vereerd en hebben een invloedrijke positie in de maatschappij. Spirituele en religieuze macht is gezeteld in het priesterdom. De priester kan communiceren met de goden en geesten, kan deze 'verstaan'. De goden en geesten beschermen de gemeenschap en lossen alledaagse problemen op, zowel fysieke, mentale als spirituele problemen. De priesters zijn actief onderdeel van het traditionele rechtssysteem en helpen zo de orde in de samenleving te behouden. Zij houden toezicht over het systeem en voeren de wil van de goden over de gemeenschap uit (Quashiga 1998: 194).

De *Trokosi* traditie is onderdeel van het koloniaal erfgoed van Ghana en wordt gebruikt om een (eigen) nationale identiteit te creëren, te beschermen en in stand te houden. Om dit te verklaren zal kort ingegaan moeten worden op de geschiedenis van Ghana en de rol van het kolonialisme en missionarissen.

Missionarissen en het kolonialisme

In 1957 werd het onder Brits bestuurde Goudkust onafhankelijk verklaard en ging het land verder als Ghana. Trans-Volta Togo, tevens onder Brits bestuur werd na een volksraadpleging

onder de naam Volta regio onderdeel van het nieuwe Ghana¹¹. In de tijd van het kolonialisme is in deze context vooral de rol van christelijke missionarissen belangrijk. Zij hadden veel kritiek op de Afrikaanse Traditionele Religie en stelden dat het christelijk geloof de enige echte en juiste manier van geloven en aanbidden was. Kolonisten en missionarissen zetten gebruiken, normen, waarden en rituelen van de ATR tegenover hun eigen noties van spiritualiteit en moraliteit en verboden alle religieuze of culturele gebruiken die daar niet mee overeenstemden. De Afrikaanse ‘ander’ werd gezien als onbeschaafd en primitief, en mocht niet langer goden vereren die door de mens bedacht waren. Hij moest zich richten op de Bijbel, om zo de christelijke God te vinden, ‘to be born-again’ (Meyer 2006: 438). Doel was het onderwerpen van traditionele religieuze geloven en gebruiken aan Europese christelijke standaarden. Zij stelden daartoe zelfs een verordening op: ‘The Native Customs Ordinance of 1892’ (Quashigah 1999: 591).

In plurale samenlevingen is het vaak de wisselwerking tussen verschillende religies en tradities datgene dat deze vormt en definieert, iets dat door John en Jean Comaroff ook wel de ‘*long conversation*’ wordt genoemd (Comaroff en Comaroff 1991: 7). Deze *long conversation* is de manier waarop verschillende religies zich tegen elkaar afzetten door verschillen te benadrukken en te spiegelen. Zo wordt de eigen identiteit, die inherent is aan een bepaald geloof, gevormd. Binnen deze interculturele dialoog ontstonden in de tijd van het kolonialisme, en nu nog steeds in postkoloniaal Ghana, verschillende discoursen: aan de ene kant die van de (traditionele) Afrikanen en aan de andere die van de missionarissen en de kolonisten. Het Westers discours benadrukte tegenstellingen als: blank - zwart, christenen - heiden, Europees - Afrikaans, traditioneel - modern, rationeel - irrationeel (ibid.: 6, 7). Het idee dat traditie de Afrikaanse samenlevingen domineren en rationele moderniteit de Westerse samenlevingen is een notie die lange tijd dominant was in de Westerse wetenschap.

Evans-Pritchard (1965) stelt dat dit idee veelal ontstaan is door selectieve observaties en interpretaties, onderzoek en verslagen van missionarissen en antropologen uit de tijd van het kolonialisme in Afrika. Zij schreven alleen opvallende, sensationele, schokkende gebeurtenissen van de ‘primitieven’ op. Het bestuderen en analyseren van magie, ‘barbaarse’ religieuze rituelen en bijgeloven had de prioriteit boven alledaagse, empirische routines die het grootste deel van het leven van de inheemse uitmaakten (Evans-Pritchard 1965: 8). Veelvoorkomende en belangrijke publieke en huishoudelijke activiteiten werden niet

---

¹¹ Van de officiële website van Ghana’s overheid over de Volta regio: http://www.ghana.gov.gh/index.php?option=com_content&view=article&id=1212:introduction&catid=40:volta&Itemid=192 (01/05/2011).

belangrijk genoeg geacht om te beschrijven. Het 'mythische' kreeg door het als vreemd bijgeloof, occult en mysterieus te typeren, een veel belangrijkere en prominentere rol dan het daadwerkelijk had in het leven van de inheemse bevolking. Zij zou vooral baat hebben bij christelijke normen, waarden en instituties waarbij de invloed en hulp van missionarissen onvermijdelijk en van groot belang waren (ibid.: 8).

De opleving, het beschermen en verdedigen van de Afrikaanse Traditionele Religie en traditionele normen, waarden en instituties in het huidige, moderne Ghana is mede te verklaren als een directe reactie op de christelijke dominantie uit de tijd van het imperialistische kolonialisme. Grote groepen traditionalisten werden bekeerd tot het christendom, ATR rituelen en gebruiken werden verboden en de traditioneel Afrikaanse identiteit kwam in het geding (ibid.: 8). In het huidige Ghana worden traditionele concepten, normen en waarden nieuw leven in geblazen. Zelfs onder christelijke Ghanezen is dit zichtbaar; zij kampen met tegenstrijdige loyaliteit. Als christenen verwerpen ze de spirituele kennis en het vereren van de goden en geesten, maar als Afrikanen erkennen zij dat er bepaalde aspecten van het (dagelijks) leven zijn die de christelijke religies niet behandelen en waarvoor geen oplossing wordt geboden. Vooral bij spirituele onzekerheden of problemen als gezondheid, moraliteit of dood wendt de christelijke Ghanees zich onbewust tot traditionele religies. De spirituele wereld: het vereren van de *abosom*, het raadplegen *nananom* en de harmonie bewaken tussen goed en kwaad is nog steeds belangrijk en intrinsiek aan de traditionele religies, niet aan het christendom (Sackey 2000: 22).

The Afrikania Mission

Afrikania Mission is een van de organisaties die zich inzet voor het beschermen en de instandhouding van de traditionele Afrikaanse cultuur, religies, instituties en waarden. Afrikania is het publieke gezicht en de (zelfbenoemde) vertegenwoordiger van de Afrikaanse Traditionele Religie. Zij promoot traditie en lokalisatie in tegenstelling tot, en met name in reactie op, de christelijke hegemonie en globalisatie in postkoloniaal Ghana (De Witte 2008: 218). In hun inspanningen de ATR te promoten als traditionele Afrikaanse cultuur, proberen zij de tempelpriesters te mobiliseren als boegbeeld voor wat in het moderne Ghana nog 'the real thing' is (ibid.: 218). Veel tempelpriesters nemen echter bewust afstand van Afrikania, die wat hen betreft ver verwijderd is van bestaande religieuze tradities en betwisten bij hen te

behoren (ibid.: 220). Doordat Afrikania geen toegang heeft tot de (geheime) spirituele kennis van de tempelpriesters, kunnen zij het nooit echt begrijpen. Anderzijds strookt de wens van de priesters om hun kennis geheim te houden en de tempels uit het publieke gezicht te houden niet met het doel van Afrikania om de traditionele religies in Ghana publiekelijk te promoten (ibid.: 318; Meyer 2006: 441).

Afrikania bekritiseert desondanks (christelijke) anti-*Trokosi* campagnes en negatieve, denigrerende mediaverwijzingen naar het *Trokosi* gebruik en aanhangers van ATR als ‘fetisj priesters’, ‘heidenen’, ‘fetisj aanbidders’ en ‘animisten’ (De Witte 2008: 231). Afrikania strijdt voor religieuze vrijheid en ziet het *Trokosi* verbod als een bedreiging voor de traditionele cultuur in Ghana. Zij ontkent stellig beweringen dat *Trokosi* een vorm van slavernij is, dat de meisjes slecht behandeld worden en gedwongen tot seks met de tempelpriesters. Ze beweren dat de *Trokosi*'s van nadrukkelijk belang zijn voor het tegenhouden van ‘*develish forces*’ die families bedreigen¹². Ironisch genoeg is het dit debat, ook wel de ‘*Trokosi war*’ genoemd, dat Afrikania op de kaart heeft gezet. Dit is om verschillende redenen belangrijk. Toen in 1994 *Trokosi* een plaats in het publieke debat kreeg, burgers, overheid, NGO's en missionarissen het gebruik als slavernij typeerden en actief gingen strijden voor de afschaffing van *Trokosi* en de bevrijding van de ‘slave girls’, riep dit een reactie op van de traditionalisten (ibid.: 311, 312). Deze traditionele groepen, met Afrikania als meest publieke stem, ontkenden de wrede behandeling van de meisjes en verdedigden *Trokosi* als een waardevol traditioneel en cultureel gebruik op grond van religieuze vrijheid (ibid.: 311). Naarmate het debat een steeds prominentere plek in het politieke landschap kreeg, werd *Trokosi* een kwestie van publiek belang. Voor- en tegenstanders gingen met elkaar in discussie over tradities, gemeenschap, moderniteit en religie. Op dit toneel werden lokale religieuze gebruiken tegenover nationale politiek en universele mensenrechten gezet (ibid.: 312).

Afrikania's rol in Ghana moet wel in perspectief geplaatst worden. Afrikania is niet representatief voor dé traditionele religie in Afrika. Niet alleen omdat hun doel om een nationale traditionele religie te promoten ingaat tegen de belangen van de religieuze groepen en aanhangers die ze claimen te vertegenwoordigen, maar ook omdat Afrikaanse traditionele religies niet (publiekelijk) te vertegenwoordigen zijn. De traditionele religies worden omringd door geheime rituelen en gebruiken. Bovendien is de autoriteit van priesters deels gestoeld op de begrensde toegang tot de spirituele kennis en rituelen (ibid.: 319; Meyer 2006: 435, 440).

---

¹² The chosen ones: Slavery in the name of god. The Independent. 26 Oktober 2006. (03/05/2011).

Krachten die schuilen in objecten, kennis, priesters en plaatsten kunnen niet toegeëigend worden in een publiek debat. Communiceren met goden en voorouders, het vereren van de goden, opofferingen en de onzichtbare relatie en communicatie tussen mensen en goden staat te ver af van publieke vertegenwoordiging en activisme (ibid.: 319).

Hieruit kan niet geconcludeerd worden dat traditionele religies geen platform of rol hebben in Ghana's publieke sfeer, of dat de geheime spirituele kennis van de traditionele religieuze beoefenaars gelimiteerd is tot de privé sfeer. Integendeel, geloofsovertuiging over de 'onzichtbare' wereld van spirituele krachten en gebruiken die bemiddelen tussen de onzichtbare en de zichtbare menselijke wereld zijn intrinsiek aan Afrikaanse politiek en publieke sferen. Afrikania draagt met het tegendiscours bij aan de nationale bewustwording voor het belang van traditie en 'dé Afrikaanse cultuur' (ibid.: 319). Hoewel het debat over, en de representatie van de traditionele religies en hun gebruiken zoals *Trokosi* publiekelijk en zichtbaar zijn, blijft traditionele religieuze toewijding veelal onzichtbaar: geïnternaliseerd en geheim (ibid.: 319).

Conclusie

Het *Trokosi* debat in Ghana is een publiekelijk platform geworden waarop religieuze, traditionele en culturele normen en waarden, maar ook individuele rechten en vrijheden samenkomen. Het is een controversiële strijd tussen universele en traditionele waarden, een botsing tussen religieuze, culturele en mensenrechten, een paradoxale samensmelting van universele rechten en het cultureel relativisme.

Wetenschappers, de media, missionarissen, overheden, hulporganisaties zoeken naar een verklaring voor traditionele gebruiken en rituelen zoals *Trokosi*. Ook dit paper heeft voor een deel getracht een verklaring te bieden: er is ingegaan op de koloniale geschiedenis, de Ewe samenleving, normen en waarden, traditionele religies in Ghana, de rol en visie van de media, de overheid, missionarissen en de internationale gemeenschap. Deze verklaringen zijn belangrijk, niet alleen om het *Trokosi* gebruik te kunnen begrijpen, maar ook voor de posities die voor- en tegenstanders innemen.

Trokosi is een eeuwenoud religieus gebruik dat al voor de komst van de Europeanen in de Goudkust bestond, en lang hierna nog steeds wordt uitgeoefend. Vijftig jaar na de Britse overheersing, is het postonafhankelijk en postkoloniaal Ghana, ondanks vele wetten en verdragen die *Trokosi* verbieden en mensenrechten beschermen, nog steeds niet in staat het gebruik te verbannen, en uitoefenaars te bestraffen. Dit komt doordat *Trokosi* lange tijd een verborgen gebruik is geweest, met absolute heimelijkheid beoefend. Sinds de ontdekking in 1994 brengen media, mensenrechtenorganisaties, de Ghanese en buitenlandse overheden de kwestie in toenemende mate onder de aandacht.

Mensenrechtenorganisaties, met name christelijke organisaties zoals ING, strijden actief voor de bevrijding van de *Trokosi*'s en bescherming van universele mensenrechten. Zij typeren *Trokosi* als een moderne vorm van (seksuele) slavernij, als een afschrikwekkend gebruik dat jonge meisjes uitbuit en de rechten van de mens schendt. Anderzijds beweren voorstanders van het *Trokosi* gebruik, met Afrikania Mission als de publieke vertegenwoordiger van traditie in Afrika, dat de uitoefenaars, waaronder de priesters, hun constitutionele recht op vrijheid van religie uitoefenen. *Trokosi* is geen slavernij, maar een belangrijk traditioneel gebruik.

Evenals in de koloniale tijd, is het beschermen en verdedigen van de traditionele Afrikaanse identiteit en waarden een directe reactie op de christelijke dominantie in Ghana. Deze reactie is alleen maar versterkt door de komst van moderne natiestaten en bemoeienis van de internationale gemeenschap op traditionele gebruiken en geloven. In het huidige

Ghana worden traditionele concepten, normen en waarden nieuw leven in geblazen. Traditionele religieuze gebruiken die publiekelijk bekritiseerd worden, gebruiken traditionalisten in een tegendiscours als het boegbeeld van de ‘ware Afrikaanse cultuur’.

Buiten deze publieke discussie, staan de individuen en groepen die *Trokosi* uitoefenen: de Ewe en de tempelpriesters. De Ewe zijn aanhangers van de Afrikaanse Traditionele Religie. Zij geloven dat het spirituele leven en het dagelijks leven één holistisch geheel zijn die altijd met elkaar verbonden zijn en elkaar beïnvloeden. Tussen deze twee werelden moet altijd harmonie en balans bestaan, om het morele en goede in het leven te behouden en het onheil en kwaad te weren. De goden en geesten, die alle aspecten van het leven beïnvloeden, zullen wraak nemen als de traditionele en religieuze normen geschonden worden of als men een immoreel leven leidt. Het *Trokosi* gebruik is in dit systeem een mechanisme. Alleen met de opoffering van een maagdelijk meisje kunnen de goden en geesten gepacificeerd worden en kan de ‘vloek’ die voorkomt uit een onbalans opgeheven worden. *Trokosi* is voor de Ewe geen gebruik dat meisjes onderwerpt aan slavernij en misbruik, maar het heeft essentiële functies. *Trokosi* heeft een functionele relatie tot alle andere elementen van de Ewe cultuur en samenleving. Als geïsoleerd gebruik zal *Trokosi* nooit begrepen kunnen worden, enkel in relatie tot de hele cultuur en religie. Het *Trokosi* gebruik staat in een relatie met het fundamentele geloof van de Ewe in de goden en geesten, het is onderdeel van een systeem van ideeën: de holistische visie van de Ewe en het bewaken en in stand houden van de harmonie in de samenleving.

Een cultureel relativistische verklaring geeft een beeld van *Trokosi* zoals dit door de Ewe in de Volta Regio ervaren wordt en belangrijk is. Het is een benadering die waardevol is voor het begrijpen van *Trokosi* als een belangrijke functie in de Ewe samenleving. Maar een relativistische benadering kan leiden tot nihilisme. Een positie waarin er over geen enkel cultureel verschijnsel, gebruik of traditie een waardeoordeel geveld kan worden: alles is even goed als het andere, niets is moreel goed of slecht, juist of onjuist, mits gezien vanuit de context van een specifieke samenleving. Dit betekent niet dat er geen verschil is tussen goed en fout, moreel en immoreel. Het houdt echter wel in dat dit varieert, gezien vanuit verschillende perspectieven. Universele mensenrechten gaan ook op voor de *Trokosi*'s en Ghana heeft de verantwoordelijkheid ervoor te zorgen dat mensenrechten van al haar burgers beschermd worden. Het verdedigen van universele mensenrechten wordt door vele als een lovenswaardig streven en belangrijk ideaal gezien. Het beschermen van religieuze vrijheid botst hiermee, maar is hierdoor niet minder belangrijk of ook lovenswaardig.

Wellicht is er op dit moment geen simpele oplossing voor dit complexe en controversiële probleem. Een grondig begrip van *Trokosi* binnen de context van de gehele Ewe cultuur en samenleving zal wellicht een goed begin zijn. Weten waarom mensen doen wat ze doen, en vanuit dat perspectief toenadering, wellicht een compromis zoeken, is hetgeen universalisten en relativisten nader tot elkaar zal brengen in een zoektocht naar wederzijdse tolerantie en begrip in het *Trokosi* debat.

Bibliografie

Aird, Sarah, C.

2000 Ghana's Slave's to the Gods. *Human Rights Brief*.
<http://www.wcl.american.edu/hrbrief/v7i1/ghana.htm>. (22/04/2011).

Ameh, Robert Kwame.

2002 Child Bondage in Ghana: a Contextual Policy Analysis of Trokosi.
Canada: Simon Fraser University.

Bilyeu, Amy Small

1999 *Trokosi - The Practice of Sexual Slavery in Ghana: Religious and Cultural Freedom vs. Human Rights*. *Indiana International & Comparative Law Review*, 9: pp. 457-504.

Comaroff, Jean and John Comaroff

1991 *Of Revelation and Revolution, volume I. Christianity, Colonialism and Consciousness in South Africa*. Chicago: University of Chicago Press.

Evans-Pritchard, E.E.

1965 *Theories of Primitive Religion*. Oxford University, Oxford: Clarendon Press.

Feature

2005 Ritual slavery in Ghana. *Reporter: Anti- Slavery International's Quarterly Magazine*: July, 2005.

Grosz-Ngate, Maria; Kokole, Omari

1997 *Gendered Encounters: Challenging Cultural Boundaries and Social Hierarchies in Africa*. New York: Routledge.

Herzfeld, Beth

2002 Slavery and Gender: Women's Double Exploitation.
Gender and Development, 10 (1). Special Issue: Trafficking and Slavery 03, 2002: 50-55.

International Needs Ghana (ING)

1998 *Report on the Second International Workshop on Trokosi System in Ghana, Accra*. ING: 04/1998: 26-87.

Koehler, Ludwig; Todd, A. S.

2002 *Old Testament Theology*. Cambridge, England: James Clark Co. Ltd. [1957].

Krampah, D. E. K.

1977 *Life in Ghana*. Series: Commonwealth Topic No. 10. London: Commonwealth Institute.

Meyer, Birgit

2006 Religious Revelation, Secrecy, and the Limits of Visual representation.
Anthropological Theory 6(4):431-453.

Miers, Suzanne

2000 Contemporary Forms of Slavery. *Canadian Journal of African Studies*. 34(3): 714-747.

NRC

2004 *Report of the National Reconciliation Commission (NRC)*. 4 (9/ 8)

<http://web.archive.org/web/20070413081112/http://www.ghana.gov.gh/NRC/Vol.+4+Chpt+9+Rel..pdf> (05/04/2011).

Quashigah, E.K.

1998 Religious Freedom and Vestal Virgins: The *Trokosi* Practice in Ghana. *African Journal of International and Comparative Law* 10: 193-215.

1999 Legislating Religious Liberty: The Ghanaian Experience. *Brigham Young University Law Review* 1, 1999: 589-606 .

Rosenthal, Judy

1998 *Possession, Ecstasy, and Law in Ewe Voodoo*. Charlottesville: University of Virginia Press.

Rouster, L.W.

2008 *Wives of the Gods--An Analysis of West African Ritual Servitude*. ECM Africa Publications.

Sackey, B.

2000 Recognising Other Dimensions of Epistemology: Conceptualisation of Abosom in Ghanaian Experience. *Research Review* 16 (1): 13-30.

UNFPA

2007 *Programming to Address Violence Against Women: Ten Case Studies*. United Nations Population Fund.

Witte, De M

2008 *Spirit Media: Charismatics, Traditionalists, and Mediation Practices in Ghana*. Dissertation. Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR).